

دانشگاه پیام نور

جغرافیای شهری و روستاشناسی

(رشته جغرافیا)

دکتر سید مهدی موسی کاظمی   دکتر سید علی بدری

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظر اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک‌درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید مواد و تجهیزات آموزشی

فهرست

پیشگفتار	یازده
راهنمای مطالعه	سیزده
هدف‌های آموزشی کتاب	پانزده

فصل اول. حدود و قلمروی جغرافیای شهری و جغرافیای روستایی	۱
۱-۱. جایگاه و قلمروی جغرافیا	۲
۲-۱. مفهوم و تعریف جغرافیا	۵
۳-۱. تقسیمات جغرافیا	۹
۴-۱. حدود و قلمروی جغرافیای روستایی و جغرافیای شهری	۱۲
۱-۴-۱. تعریف جغرافیای روستایی و روستا شناسی	۱۲
۲-۴-۱. حدود و قلمروی جغرافیای روستایی	۱۴
۳-۴-۱. تعریف و چیستی جغرافیای شهری	۱۷
۴-۴-۱. حدود و قلمروی جغرافیای شهری	۱۹
خلاصه فصل اول	۲۱
خودآزمایی فصل اول	۲۲

فصل دوم. مفاهیم جغرافیایی	۲۵
۱-۲. موقعیت جغرافیایی	۲۶
۱-۱-۲. موقع مطلق یا ریاضی	۲۶
۲-۱-۲. موقعیت عمومی	۲۷
۳-۱-۲. موقعیت نسبی	۲۷
۴-۱-۲. موقعیت ویژه	۲۷
۲-۲. مفهوم فضا	۲۷
۱-۲-۲. ترتیب فضاها	۲۸
۳-۲. مفهوم مکان	۲۹

۳۰	..... ۴-۲. فضا، مکان و زمان
۳۰	..... ۵-۲. مفهوم محیط
۳۱	..... ۶-۲. مفهوم روستا
۳۳	..... ۷-۲. مفهوم شهر
۳۴	..... ۱-۷-۲. مفهوم شهرنشینی
۳۴	..... ۲-۷-۲. مفهوم شهرگرایی
۳۴	..... ۳-۷-۲. مفهوم روستاشهر
۳۵	..... ۴-۷-۲. مفهوم مادرشهر
۳۵	..... ۵-۷-۲. مفهوم ابرشهر
۳۶	..... ۸-۲. مفهوم منطقه
۳۷	..... ۹-۲. مفهوم ناحیه
۳۸	..... ۱۰-۲. حوضه طبیعی
۳۸	..... ۱۱-۲. حوزه اجتماعی
۳۹	..... ۱-۱۱-۲. مفهوم محله
۴۰	..... خلاصه فصل دوم
۴۱	..... خودآزمایی فصل دوم

۴۳	..... فصل سوم. دوره‌های تاریخی شهرنشینی و ایجاد شهرها
۴۴	..... ۱-۳. پیدایش حیات و انسان بر روی کره زمین
۴۴	..... ۲-۳. یکجانشینی و زندگی روستایی
۴۵	..... ۳-۳. پیدایش نخستین شهرها
۴۷	..... ۱-۳-۳. پایگاه‌های تکرر در منشاء پیدایش شهرها
۴۸	..... ۲-۳-۳. زمینه‌های فکری مربوط به منشاء شهر و زندگی شهری
۵۲	..... ۴-۳. ساخت شهرهای اولیه؛ دولت شهرهای سومری
۵۳	..... ۱-۴-۳. شهرهای نخستین در ایران
۵۵	..... ۵-۳. گسترش شهرگرایی و ایجاد شهرهای باستانی
۵۵	..... ۱-۵-۳. شهرهای باستانی ایجاد شده در حوضه مدیترانه
۵۸	..... ۲-۵-۳. شهرهای ایجاد شده در ایران باستان
۶۴	..... ۶-۳. ساخت شهر در قرون وسطی
۶۴	..... ۱-۶-۳. شهرنشینی و ساخت شهر اروپایی
۶۵	..... ۲-۶-۳. شهرنشینی و ساخت شهرهای اسلامی
۶۷	..... ۷-۳. شهرهای دوره رنسانس
۶۷	..... ۸-۳. دوره شهرهای صنعتی
۶۸	..... ۹-۳. شهر و شهرنشینی در دوران استعمار اروپائیان
۶۹	..... ۱۰-۳. دوران معاصر؛ شهرهای فراصنعتی و جدید
۷۰	..... خلاصه فصل سوم
۷۱	..... خودآزمایی فصل سوم

۷۵	..... فصل چهارم. ساخت شهرها در دوران معاصر
۷۶	..... ۱-۴. مفهوم ساخت شهر
۷۶	..... ۲-۴. اکولوژی شهری
۷۷	..... ۱-۲-۴. نظام اکولوژی شهری
۷۸	..... ۲-۲-۴. مفهوم رقابت و جابجایی
۷۹	..... ۳-۲-۴. مراحل اکولوژیکی گسترش شهرها
۸۰	..... ۴-۲-۴. عوامل و تفکرات مؤثر بر مکتب اکولوژی شهری
۸۱	..... ۳-۴. کاربری اراضی و الگوهای ساخت شهر
۸۱	..... ۱-۳-۴. اکولوژی انسانی و کاربری اراضی شهری
۸۲	..... ۱-۳-۴. الگوی منطقه‌بندی برگس؛ ساخت دواير متداخل
۸۵	..... ۲-۱-۳-۴. بسط الگوی برگس؛ ساخت قطاعی شهر
۸۶	..... ۳-۱-۳-۴. ساخت چند هسته‌ای
۸۸	..... ۲-۳-۴. اقتصاد زمین و کاربری اراضی شهری
۸۹	..... ۳-۳-۴. نظام‌های فعالیت و کاربری اراضی شهری
۹۰	..... ۴-۴. ساخت شهرهای جدید
۹۰	..... ۱-۴-۴. نظریه‌ها درباره ساخت شهرهای جدید
۹۳	..... ۲-۴-۴. انواع شهرهای جدید
۹۴	..... ۳-۴-۴. نظریه توسعه پایدار
۹۵	..... ۱-۳-۴-۴. شهرنشینی پایدار
۹۶	..... ۲-۳-۴-۴. پایداری شهری
۹۶	..... ۳-۳-۴-۴. شهر پایدار
۹۸	..... ۴-۳-۴-۴. شهر سالم
۹۸	..... ۵-۳-۴-۴. شهر سبز
۹۸	..... ۶-۳-۴-۴. شهر اکولوژیک
۹۹	..... ۷-۳-۴-۴. توسعه پایدار شهری
۱۰۱	..... خلاصه فصل چهارم
۱۰۲	..... خودآزمایی فصل چهارم
۱۰۵	..... فصل پنجم. شناخت منطقه‌های داخلی شهر
۱۰۶	..... ۱-۵. مفهوم منطقه‌بندی شهری
۱۰۶	..... ۲-۵. انواع منطقه‌بندی شهری
۱۰۸	..... ۳-۵. منطقه‌های داخلی شهر
۱۰۹	..... ۱-۳-۵. بخش مرکزی شهر
۱۰۹	..... ۱-۱-۳-۵. ویژگی‌های بخش مرکزی شهر
۱۱۱	..... ۲-۱-۳-۵. تعیین مرزهای بخش مرکزی شهر
۱۱۲	..... ۲-۳-۵. منطقه تحول یا گذار و گتوهای شهری
۱۱۳	..... ۳-۳-۵. منطقه صنعتی و شهرک‌های صنعتی

۱۱۴	..... ۴-۳-۵. منطقه‌های مسکونی
۱۱۴	..... ۱-۴-۳-۵. عوامل مؤثر در انتخاب منطقه مسکونی
۱۱۵	..... ۲-۴-۳-۵. توسعه شهر، جابجایی طبقات اجتماعی شهر و ایجاد منطقه‌های مسکونی
۱۱۶	..... ۵-۳-۵. حومه‌های شهری و حومه‌نشینی
۱۱۷	..... ۱-۵-۳-۵. فرایند حومه‌نشینی و عوامل مؤثر در توسعه حومه‌های شهری
۱۱۸	..... ۶-۳-۵. منطقه دهشهر
۱۱۸	..... ۴-۵. حاشیه‌نشینی و حاشیه‌نشینان شهری
۱۱۹	..... ۱-۴-۵. فرایند ایجاد حاشیه‌نشینی
۱۲۰	..... ۲-۴-۵. مشخصات کالبدی مناطق حاشیه‌نشین
۱۲۱	..... ۳-۴-۵. ویژگی‌های اجتماعی مناطق حاشیه‌نشین
۱۲۲	..... ۴-۴-۵. سیاست‌ها و روش‌های مختلف برخورد با مسئله حاشیه‌نشینی
۱۲۲	..... خلاصه فصل پنجم
۱۲۴	..... خودآزمایی فصل پنجم
۱۲۷	..... فصل ششم. ساختار مکانی و بافت سکونتگاه‌های روستایی
۱۲۸	..... ۱-۶. محدوده منطقه زیست و سکونت
۱۳۱	..... ۲-۶. عوامل مؤثر در پراکندگی سکونتگاه‌های انسانی
۱۳۱	..... ۱-۲-۶. عوامل طبیعی
۱۳۵	..... ۲-۲-۶. عوامل انسانی
۱۳۷	..... ۳-۶. عوامل مؤثر در استقرار سکونتگاه‌های روستایی
۱۳۸	..... ۱-۳-۶. عوامل محیط طبیعی
۱۳۹	..... ۲-۳-۶. عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی
۱۴۰	..... ۴-۶. موقعیت و کارکرد سکونتگاه‌های روستایی
۱۴۲	..... ۵-۶. بافت کالبدی روستاها
۱۴۴	..... ۶-۶. انواع اصلی روستاها
۱۴۷	..... ۷-۶. الگوهای سکونتگاه‌های روستایی
۱۴۸	..... ۱-۷-۶. روستاهای خطی
۱۵۲	..... ۲-۷-۶. روستاهای کانونی یا میدانگاهی
۱۵۵	..... ۳-۷-۶. روستاهای مسطح یا صفحه‌ای
۱۵۷	..... ۸-۶. شکل ظاهری، طرح و کارکردهای خانه‌های روستایی
۱۶۲	..... خلاصه فصل ششم
۱۶۳	..... خودآزمایی فصل ششم
۱۶۵	..... فصل هفتم. توسعه روستایی
۱۶۶	..... ۱-۷. تاریخچه و تعریف توسعه
۱۶۶	..... ۱-۱-۷. تفاوت رشد و توسعه
۱۶۸	..... ۲-۱-۷. تحول در مفهوم توسعه

۱۶۹	..... ۳-۱-۷. معنای اشتقاقی توسعه
۱۷۲	..... ۲-۷. هدف‌های توسعه
۱۷۵	..... ۱-۲-۷. تعریف مجدد هدف‌های توسعه؛ رشد همراه با توزیع درآمد بهتر
۱۷۷	..... ۳-۷. توسعه شهری یا توسعه روستایی
۱۷۹	..... ۴-۷. توسعه روستایی: ضرورت‌ها، ماهیت و مفهوم، اهداف و راهبردها
۱۸۰	..... ۱-۴-۷. ضرورت توجه به توسعه روستایی
۱۸۵	..... ۲-۴-۷. ماهیت، مفهوم و اهداف توسعه روستایی
۱۹۰	..... ۳-۴-۷. موانع اجتماعی و فرهنگی توسعه روستایی
۱۹۱	..... ۱-۳-۴-۷. نظریه خرده فرهنگ دهقانی و بررسی نقش آن به عنوان مانع توسعه روستایی
۱۹۵	..... ۴-۴-۷. راهبردهای توسعه روستایی
۱۹۸	..... ۱-۴-۴-۷. راهبرد توسعه کشاورزی
۱۹۹	..... ۲-۴-۴-۷. راهبرد صنعتی کردن روستا
۲۰۲	..... ۳-۴-۴-۷. راهبرد تامین نیازهای اساسی
۲۰۳	..... ۴-۴-۴-۷. راهبرد توسعه همه جانبه روستایی
۲۰۹	..... ۵-۴-۴-۷. راهبرد مراکز رشد
۲۱۱	..... ۶-۴-۴-۷. راهبرد آگروپلین
۲۱۲	..... ۷-۴-۴-۷. راهبرد توسعه مشارکتی
۲۱۴	..... خلاصه فصل هفتم
۲۱۵	..... خودآزمایی فصل هفتم

۲۱۷	..... فصل هشتم. ساختار و سازمان روستاها و شهرهای ایران
۲۱۸	..... ۱-۸. شیوه‌های زندگی و نظام سکونتگاهی کشور ایران
۲۱۸	..... ۲-۸. زندگی کوچ‌نشینی و سکونتگاه‌های آن
۲۲۰	..... ۱-۲-۸. پراکندگی کوچ‌نشینان ایران
۲۲۱	..... ۲-۲-۸. نظام اجتماعی کوچ‌نشینان ایران
۲۲۳	..... ۳-۲-۸. جمعیت کوچ‌نشینان ایران
۲۲۳	..... ۳-۸. روستانشینی و بنیان‌های جغرافیایی روستاهای ایران
۲۲۶	..... ۱-۳-۸. شکل استقرار روستاهای ایران
۲۲۸	..... ۲-۳-۸. تأثیر ارتفاعات در شکل‌گیری روستاهای ایران
۲۲۸	..... ۳-۳-۸. ویژگی‌های اجتماعی اقتصادی روستاهای ایران و نظام‌های مبتنی بر آنها ..
۲۲۹	..... ۴-۸. شهرنشینی در ایران
۲۳۰	..... ۱-۴-۸. شهرنشینی در دوران اسلامی در ایران
۲۳۲	..... ۲-۴-۸. شهرنشینی در دوره قاجار و پهلوی (انقلاب مشروطیت تا انقلاب اسلامی) ..
۲۳۳	..... ۱-۲-۴-۸. ساختار و سازمان شهر در دولت قاجار
۲۳۴	..... ۲-۲-۴-۸. ساخت و سازمان شهر در دولت پهلوی
۲۳۷	..... ۳-۴-۸. شهرنشینی بعد از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷
۲۳۹	..... ۵-۸. عوامل جغرافیایی مؤثر بر مکان‌گزینی شهرهای ایران

۲۴۳	..... ۶-۸. نظام تقسیمات کشوری ایران
۲۴۳	..... ۱-۶-۸. سابقه و سیر تحولات تقسیمات کشوری ایران
۲۴۵	..... ۲-۶-۸. نظام تقسیمات کشوری بعد از انقلاب اسلامی
۲۴۶	..... ۷-۸. تغییرات و تحولات جمعیت شهری و روستایی در ایران
۲۵۰	..... ۱-۷-۸. طبقه‌بندی روستاها و شهرهای ایران
۲۵۱	..... ۲-۷-۸. شبکه شهرهای ایران و طبقه‌بندی جمعیتی آنها
۲۵۵	..... خلاصه فصل هشتم
۲۵۶	..... خودآزمایی فصل هشتم
۲۵۹	..... فصل نهم. منابع و مآخذ جغرافیایی
۲۶۰	..... ۱-۹. منابع جغرافیایی
۲۶۰	..... ۱-۱-۹. اولین منابع جغرافیایی
۲۶۲	..... ۲-۱-۹. منابع و مآخذ جغرافیایی تمدن یونان و روم
۲۶۳	..... ۳-۱-۹. منابع جغرافیایی در قرون وسطی و تألیفات مسلمانان
۲۶۴	..... ۴-۱-۹. منابع دوره اکتشافات جغرافیایی
۲۶۵	..... ۲-۹. نقشه‌ها
۲۶۷	..... ۳-۹. اطلس‌ها
۲۶۷	..... ۴-۹. عکس‌های هوایی و ماهواره‌ای
۲۶۸	..... ۵-۹. فرهنگ‌های جغرافیایی
۲۷۰	..... ۶-۹. جاینامه‌ها
۲۷۰	..... ۱-۶-۹. جاینامه جهانی
۲۷۱	..... ۲-۸-۹. جاینامه‌های ایران
۲۷۱	..... ۷-۹. آمارنامه‌ها و گزارشات رسمی
۲۷۲	..... ۸-۹. کتابداری و جغرافیا
۲۷۳	..... ۹-۹. کتابخانه‌های روستایی
۲۷۵	..... خلاصه فصل نهم
۲۷۶	..... خودآزمایی فصل نهم
۲۷۹	..... پاسخ خودآزمایی‌ها
۲۸۱	..... کتابنامه

پیشگفتار

با پیدایش انسان بر روی کره زمین، جغرافیا بوجود آمده است. از زمانیکه انسان بر روی کره زمین قدم نهاد، برای رفع نیازهای اولیه و ادامه حیات خود یعنی غذا و سرپناه (برای در امان ماندن از پدیده‌های طبیعی، هم‌نوعان و دیگر مخلوقات در حیات وحش) وابسته به مکان‌های معین و مناسب زندگی بوده است. شناسایی این مکان‌ها اولین کوشش انسان در موجودیت بخشیدن به علم جغرافیا در قلمروی دانش بشری است.

بنابر مقدمه بالا، موضوع علم جغرافیا مکان و خصیصه‌های آن از یک سو، و تفاوت‌ها، تغییرات و ناهماهنگی‌های موجود میان مکان‌ها از سوی دیگر است. انسان با علم جغرافیا، کنجکاوی و کوشش برای افزایش آگاهی نسبت به سرزمین‌ها و شناخت تفاوت‌های مکانی آنها را با محیط مسکونی خود آشکار می‌سازد. تغییر خصیصه‌های مکانی در دانش جغرافیا به دو دسته از پدیده‌ها مربوط می‌شود: پدیده‌های ناشی از عوامل طبیعی مانند آب‌وهوا، پستی و بلندی‌ها، منابع آبی و انواع خاک، و پدیده‌های متبلور در جامعه انسانی و منتج از تقابل او با طبیعت که با تکامل فرهنگ و تمدن بشری اشکال مختلفی را به مکان‌های مختلف می‌دهد.

شناخت مکان بویژه مکان سکونتگاه‌های بشری یعنی روستاها و شهرها به عنوان چارچوب مکانی تحقیقات، یا مکان فعالیت شاخه‌های مختلف علمی ضروری است. بررسی سکونتگاه‌های شهری و روستایی در شاخه انسانی جغرافیا به تفصیل و در عناوین درسی مختلف انجام می‌شود. در رشته‌هایی که نیاز به شناخت جوامع بشری و سکونتگاه‌های آنها احساس می‌شود، این ارتباط از طریق گرایش‌های شهری و روستایی جغرافیای انسانی برقرار می‌شود.

در جغرافیای جدید، متاثر از مکاتب اکولوژیکی، رفتار فضایی، ساختاری و رادیکال، تحلیل پدیده‌های جغرافیایی بر مبنای ساختارها، نهادها، عوامل و فرایندها انجام می‌شود. بر این اساس برای شناخت و بررسی سکونتگاه‌های شهری و روستایی در قدم اول منشاء و عوامل به وجود آورنده آنها مورد بررسی قرار می‌گیرد. در هر دوره از زندگی بشر، ساخت سکونتگاه‌های بشری مشخص‌کننده ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است که به شناخت هرچه بهتر آنها کمک می‌کند.

در دومین گام برای شناخت شهرها و روستاها، الگوهای ارائه شده مورد بررسی قرار می‌گیرد. این الگوها، فرایند توسعه سکونتگاه‌ها و عوامل و نهادهایی را که در آنها موثر بوده‌اند مشخص می‌کند. شناخته‌شده‌ترین الگوها در این مبحث، الگوهای منطقه‌بندی است. در این الگوها، منطقه‌های با کاربری مشخص، عوامل موثر بر جابجایی آنها، و ویژگی هریک تشریح می‌شود.

در بخش روستاشناسی، ابتدا عوامل موثر در تعیین محدوده‌های زیست، موقعیت و نحوه پراکندگی سکونتگاه‌های روستایی، عوامل تاثیرگذار در شکل استقرار و آرایش مکانی آنها، بافت کالبدی، طرح و کارکرد مساکن روستایی بررسی شده، در گام بعدی با اشکال موجود روستاها در برخی مناطق جغرافیایی آشنا می‌شویم. در نهایت سیاستها و انواع راهبردهای توسعه روستایی در چند دهه گذشته را بررسی می‌کنیم.

با شناختی که از شهر و روستا به‌طورکلی بدست می‌آید، لازم است با شیوه‌های زندگی و نظام سکونتگاهی کشور ایران و بنیان‌های جغرافیایی آن، تحولات و تغییرات جمعیت روستایی و شهری، طبقه‌بندی روستاها و شهرها نیز آشنا شوید.

در آخرین فصل، منابع و مآخذ جغرافیایی و ارتباط جغرافیا و کتابداری و کتابخانه‌های روستایی مورد بررسی قرار می‌گیرد. این مباحث به دانشجوی رشته کتابداری کمک می‌کند با محیط کار و فعالیت خود و خصوصیات اجتماعی ساکنان آن آشنا شده، بهتر بتواند خدمات رسانی نماید.

راهنمای مطالعه

کتاب حاضر (جغرافیای شهری و روستاشناسی) که هم اکنون در اختیار شماست و آماده مطالعه می‌باشد، براساس سرفصل‌های مصوب شورای عالی برنامه ریزی، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری برای سه واحد درسی در دوره کارشناسی کتابداری تدوین شده است. با توجه به نظام آموزشی دانشگاه پیام‌نور سعی شده است مطالب این کتاب به صورت خودآموز تدوین شود، تا دانشجو بتواند با حداقل اشکال آن را مطالعه کند. برای استفاده بهتر از مطالعه لازم است به نکات زیر توجه شود:

۱. مطالب این کتاب به گونه‌ای تدوین شده است که به برخی از مطالب آن ممکن است در درس‌های دیگر اشاره شده باشد. بنابراین محتوای آن دارای پیچیدگی‌های چندانی نمی‌باشد و مطالعه دقیق در محیط آرام می‌تواند شما را به راحتی به هدف نهایی برساند.

۲. این کتاب دارای هدفهای آموزشی کلی و هدفهای آموزشی در هر فصل می‌باشد، قبل از شروع مطالعه کتاب هدفهای آموزشی کتاب را مطالعه نمایید تا بتوانید دید کلی نسبت به مطالب کتاب پیدا کنید. قبل از شروع هر فصل نیز لازم است هدفهای آن فصل را برای میزان دقت به مطالب آن مطالعه کنید.

۳. محتوای هر فصل را به ترتیب مطالعه کنید و پس از اطمینان از فراگیری آن به سؤالاتی که در پایان هر فصل آمده است پاسخ دهید. پاسخ درست شما به ۷۵٪ از سؤالات، حداقل لازم برای شروع فصل بعدی است. در هر حال پاسخهای اشتباه خود را قبل از ورود به فصل بعدی اصلاح نمایید.

۴. در پایان کتاب پاسخ خودآزمایی‌ها آمده است با کنترل آن‌ها میزان فراگیری خود را از هر فصل ارزیابی کنید.

۵. نشست‌های رفع اشکال گروهی و فردی می‌تواند شما را در تسلط به تمام مطالب کتاب یاری دهد. بنابراین با حضور در این نشست‌ها میزان فراگیری خود را از مطالب کتاب تحقق ببخشید.

در پایان از کلیه همکاران محترم و دانشجویان عزیزی که اشکالات چاپ اول کتاب را یادآور شده‌اند و در بازنگری کتاب، به هنگام کردن برخی آمارها و ویرایش شکلی به آنها توجه شده است، تشکر می‌شود.

در اینجا لازم می‌دانیم از آقایان دکترستم صابری‌فر و دکترعبدالحمید نظری که ویراستاری علمی کتاب را به عهده گرفته‌اند، تشکر کنیم. همچنین از مسئولین محترم انتشارات دانشگاه پیام نور تشکر و قدردانی می‌کنیم.

موفق باشید

سیدمهدی موسی‌کاظمی	سیدعلی بدری
استادیار دانشگاه پیام نور - مرکز تهران	استادیار دانشگاه تهران
مرداد ۱۳۸۷	

هدف کلی و هدف‌های مرحله‌ای

هدف کلی درس در این کتاب، آشنایی با جغرافیای شهری و روستایی و مسایل آن است. برای رسیدن به هدف کلی، هدف‌های مرحله‌ای زیر باید دنبال شود:

۱. آشنایی با جایگاه و قلمروی جغرافیا، تعاریف این علم و تقسیمات آن
۲. آشنایی با حدود و قلمروی جغرافیای روستایی و جغرافیای شهری
۳. آشنایی با مفاهیم جغرافیایی
۴. فراگیری چگونگی ایجاد سکونتگاه‌های شهری و نیز تحولات شهرنشینی در دوره‌های مختلف
۵. آشنایی با ساخت شهرها در دوره فراصنعتی (دوران معاصر) و الگوهای آن
۶. شناخت خصوصیات هر یک از منطقه‌های داخلی شهر در الگوهای منطقه‌بندی ساخت شهرها
۷. آشنایی با حومه‌نشینی و حاشیه‌نشینی در شهرها
۸. آشنایی با سکونتگاه‌های روستایی، عوامل تأثیرگذار در شکل استقرار و آرایش مکانی آن‌ها
۹. آشنایی با بافت کالبدی و طرح و کارکرد مسکن روستایی
۱۰. آشنایی با معنی و مفهوم، موانع اجتماعی و فرهنگی و راهبردهای توسعه روستایی
۱۱. آشنایی با شیوه‌های زندگی، نظام سکونتگاهی و تحولات جمعیت روستایی و شهری ایران
۱۲. آشنایی با منابع مرجع و مآخذ جغرافیایی و رابطه کتابداری و جغرافیا

فصل اول

حدود و قلمروی جغرافیای شهری و جغرافیای روستایی

هدف مرحله‌ای

دانشجویان رشته کتابداری در این فصل ضمن آشنایی با جایگاه و قلمروی جغرافیا، تعاریف این علم و تقسیمات آن را آموخته، حدود و قلمروی جغرافیای روستایی و جغرافیای شهری را به تفصیل یاد می‌گیرند.

هدف‌های رفتاری - آموزشی

دانشجو پس از مطالعه مطالب این فصل باید بتواند:

۱. جایگاه و قلمروی جغرافیا را تشریح کند.
۲. مفهوم لایه زندگی را توضیح دهد.
۳. جایگاه جغرافیا در عصر یونان باستان را شرح دهد.
۴. اولین تعاریف از جغرافیا را بیان کرده، مفاهیم کلیدی در آن‌ها را بازشناسی کند.
۵. مراتب بزرگی محیط‌های جغرافیایی و منطقه مورد توجه جغرافیدانان را مشخص کند.
۶. عوامل اصلی شکل‌دهنده جغرافیای سیاره زمین و دو قطب جغرافیا را توضیح دهد.
۷. تقسیمات جغرافیا بر اساس موضوع مطالعه و ماهیت عامل مورد نظر را شرح دهد.
۸. تقسیمات جغرافیای طبیعی و جغرافیای انسانی را توضیح دهد.
۹. تقسیمات جغرافیا را با تأکید بر مکان سکونتگاه‌ها شرح دهد.
۱۰. با مجموعه تخصص‌ها در جغرافیا آشنا می‌شود و آن‌ها را تقسیم‌بندی کند.
۱۱. جغرافیای روستایی را تعریف کرده، حدود و قلمروی آن را توضیح دهد.
۱۲. ارتباط جغرافیای روستایی و سایر علوم را تشریح کند.
۱۳. جغرافیای شهری را تعریف کرده چارچوب مطالعاتی آن را توضیح دهد.
۱۴. حدود و قلمروی جغرافیای شهری و سطوح تحلیل در آن را توضیح دهد.

۱-۱. جایگاه و قلمروی جغرافیا

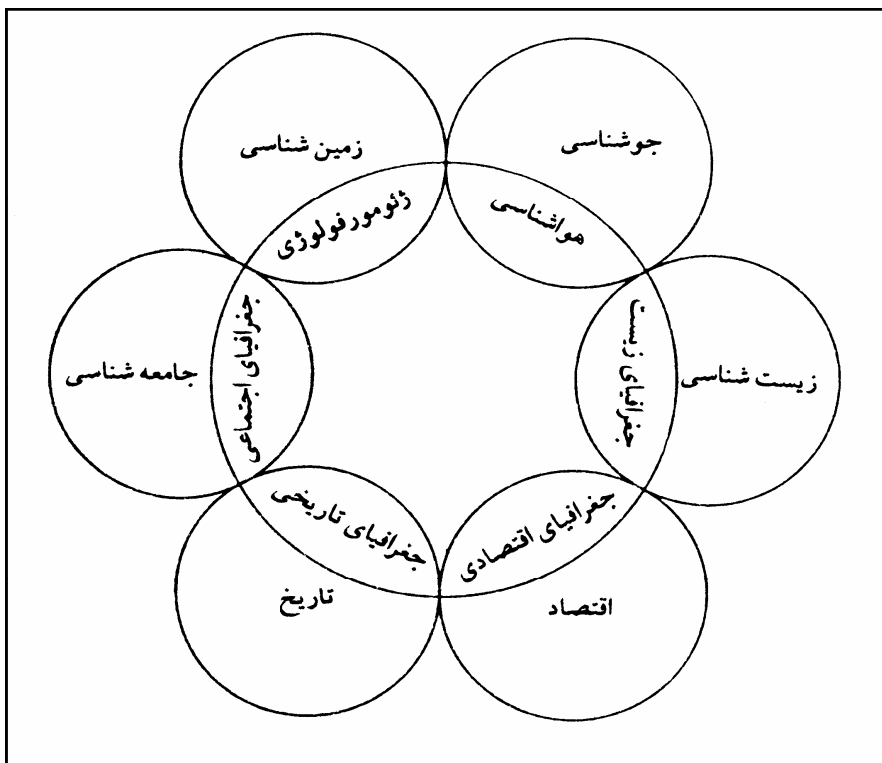
از آغاز پیدایش انسان بر روی کره زمین، جغرافیا نیز بوجود آمد. به قول معروف "عمر جغرافیا با عمر انسان ساکن سیاره زمین برابر است."^۱ از زمانیکه انسان بر روی کره زمین پا نهاد، برای رفع نیازهای اولیه حیات خود یعنی غذا و سرپناه (برای در امان ماندن از پدیده‌های طبیعی، هم‌نوعان و دیگر مخلوقات در حیات وحش) وابسته به مکان‌های معین و مناسب زندگی بوده است. شناسایی این مکانها اولین کوشش انسان در موجودیت بخشیدن به علم جغرافیا در قلمروی دانش بشری بوده است.

بنابر مقدمه بالا، موضوع علم جغرافیا مکان و خصیصه‌های آن از یک سو، و تفاوت‌ها، تغییرات و ناهماهنگی‌های موجود میان مکانها از سوی دیگر است. انسان با علم جغرافیا، کنجکاو و کوشش برای افزایش آگاهی نسبت به سرزمین‌ها و شناخت تفاوت‌های مکانی آنها را با محیط مسکونی خود آشکار می‌سازد. تغییر خصیصه‌های مکانی در دانش جغرافیا به دو دسته از پدیده‌ها مربوط می‌شود: پدیده‌های ناشی از عوامل طبیعی مانند آب‌وهوا، پستی و بلندیها، منابع آبی و انواع خاک، و پدیده‌های متبلور در جامعه انسانی و منتج از تقابل او با طبیعت که با تکامل فرهنگ و تمدن بشری اشکال مختلفی را به مکان‌های مختلف می‌دهد.

بدین ترتیب جایگاه علم جغرافیا و قلمروی آن در سازمان سستی دانش بشری معماگونه است. نه یک علم کاملاً طبیعی می‌باشد و نه یک علم کاملاً اجتماعی است. از کل ضخامت محیط تشکیل دهنده کره زمین (شامل جو کره زمین، سطح کره زمین و اعماق کره زمین با لایه‌های تشکیل دهنده‌اش) تقریباً یک هزارم آن در قلمروی مطالعه علم جغرافیا می‌باشد. به عبارت دیگر، لایه نازکی به نام لایه زندگی که حیات بشر به آن وابسته می‌باشد مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهد. علوم دیگر مانند هواشناسی، زمین‌شناسی، زیست‌شناسی، از یک سو، و جامعه‌شناسی، اقتصاد و علوم سیاسی از سویی دیگر، پدیده‌های طبیعی و انسانی در مکان‌های مختلف را بخاطر ماهیت موضوع بررسی می‌کنند، ولی علم جغرافیا این پدیده‌ها را به عنوان مجموع‌های مطالعه می‌کند که خصیصه‌های مکانی را می‌سازند. (شکل‌های ۱-۱ و ۱-۲ را ببینید) نگرش دقیق و منطقی و بیان تمایز خصیصه‌های مکانی از مکان دیگر تخصص خاصی نیاز دارد که

سابقه آن به عنوان یک سنت قدیمی در علم جغرافیا به عصر یونان باستان می‌رسد. در این دوره تعیین مسافت، جهت و موقع جغرافیایی بیشتر مورد تأکید قرار می‌گرفت. ریشه‌های تحقیق اساتید یونانی در اصل از تمدن‌های خیلی قدیمی‌تر از جمله مصریان، سومریان، بابلیان، آشوریان، و فینیقی‌ها بوده است که با آنها تماس داشته‌اند. اساتید یونان روش‌های توسعه یافته مشاهده و اندازه‌گیری را از مصریان؛ اصول کلی جبر را از سومریان؛ برخی مفاهیم ستاره‌شناسی را از بابلیان و آشوریان؛ الفبای فونتیک^۱ (درست شده با حروف بی‌صدا مانند الفبای کنونی سامی) و اصول اولیه اکتشاف و تجارت دریائی را از فینیقیان گرفتند.^۲

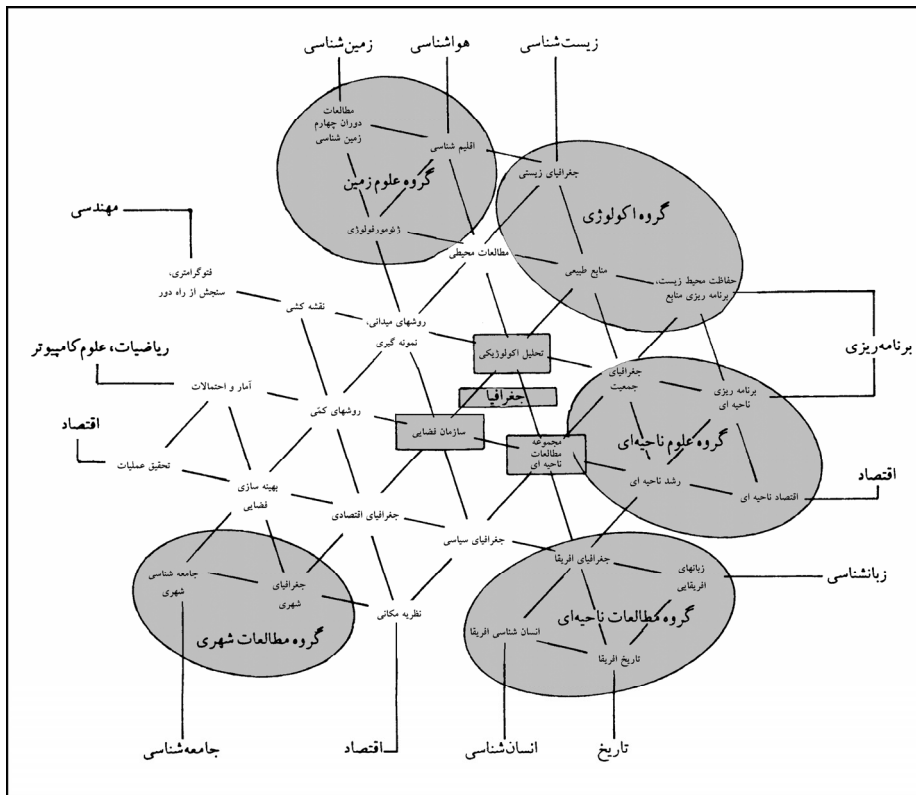

شکل ۱-۱. محیط اطراف جغرافیا (مأخذ: آریلد هولت - جنسن، ۱۳۷۶، ص ۱۷)

1. phonetic

۲. جیمز، پرستن ایی (۱۳۷۴) تاریخ علم جغرافیا. ترجمه علی اصغر نظری. صص ۱-۳.

در کنار مطالعات یونانی‌ها و تمدن‌های قبل از آن، دو مرکز عمده دیگر مطالعات اولیه جغرافیایی در جهان، چین و شمال اروپا بود. کارهای جغرافیایی چین متکی بر توسعه روش‌هایی برای بنای مشاهدات دقیق بود. اهالی اسکاندیناوی نیز برای کشف سرزمین‌های جدید با شرایط زندگی مساعدتر به نقاط دور و نزدیک سفرهای دریایی را انجام می‌دادند.^۱

شکل ۱-۲. پیوندهای بین جغرافیا و رشته‌های مرتبط با آن (مأخذ: Haggett, 1979, p. 606)

کارهای جغرافیایی چینی‌ها عبارتند از: تحقیقات آب و هوایی مربوط به سیزده قرن قبل از میلاد مسیح، تدوین طرح منابع و تولیدات استان‌های چین باستان در قرن

۱. عبدالرزاق جوهری، یسری (۱۳۷۴) تاریخ اکتشافات جغرافیایی. ترجمه متقی‌زاده و برادری، ص ۷۹-۸۳.

پنجم قبل از میلاد که در آن ویژگی‌های خاکشناسی، انواع تولیدات و راه‌های آبی برای حمل‌ونقل را شرح می‌دهد، اندازه‌گیری دقیق گل‌ولای حمل شده وسیله رودخانه‌ها، آمارگیری جمعیت در سال دوم میلادی، اندازه‌گیری نزولات جوی^۱.

در شمال اروپا، اهالی اسکاندیناوی در اراضی سکونت می‌گزیدند که از نظر فلاسفه یونانی غیر سکونت بودند. در بین آنها سوئدی‌ها گروه‌هایی را به سمت شرق تا قسمت مرکزی روسیه روانه کرده بودند. بعلاوه وایکینگها (یا مردان شمال)، از اهالی نروژ، بعد از عبور از شمال اقیانوس اطلس به سرزمین اصلی امریکا رسیدند.^۲

نقش وایکینگها در پیشبرد نظریات جغرافیایی زیاد نیست، زیرا برداشت آنان از جهان، برداشتی ابتدایی و شناخت‌شان از عالم اندک بود. آنها معتقد بودند که زمین به شکل دایره است و دور آن را دریاها و اقیانوسها احاطه کرده‌اند. بنابراین مشارکت آنان در پیشبرد شناخت جغرافیایی نقشه جهان، محدود به فعالیتهای آنان در اقیانوس اطلس و دورترین نقاط شمال اروپا می‌شود.^۳

در تمام دورانی که جغرافیا به هدف کشف و شناسایی مکان‌های قابل زندگی و سکونت مطرح می‌شد بخشی از دانسته‌های علما و فلاسفه‌ای را تشکیل می‌داد که هریک سرآمد و بنیانگذار علوم و دانش بشری هستند. از هومر، تالس، هرودت، افلاطون، ارسطو، بطلمیوس تا ابن سینا، ابن خلدون و ابوریحان بیرونی و دیگر علما، فلاسفه و کاشفان و مسافران تاریخ کارهای برجسته و نوشته‌های جغرافیایی از خود بر جای گذاشته‌اند که نشان دهنده تخصص ویژه آن‌ها در جغرافیا در عصر خود است.

۱-۲. مفهوم و تعریف جغرافیا

گرچه بسیاری از علما و فلاسفه برجسته سهمی در اندیشه‌های جغرافیایی داشته‌اند، اراتوستن^۴ دانشمند بزرگ یونانی و رئیس کتابداران موزه اسکندریه (تقریباً ۲۳۰ سال پیش، با تعریف جغرافیا به عنوان علم مطالعه سطح کره زمین به عنوان جایگاه، زیستگاه بشر و یا فضایی که انسان در آن زندگی می‌کند، علم جغرافیا را در بین رشته‌های علمی

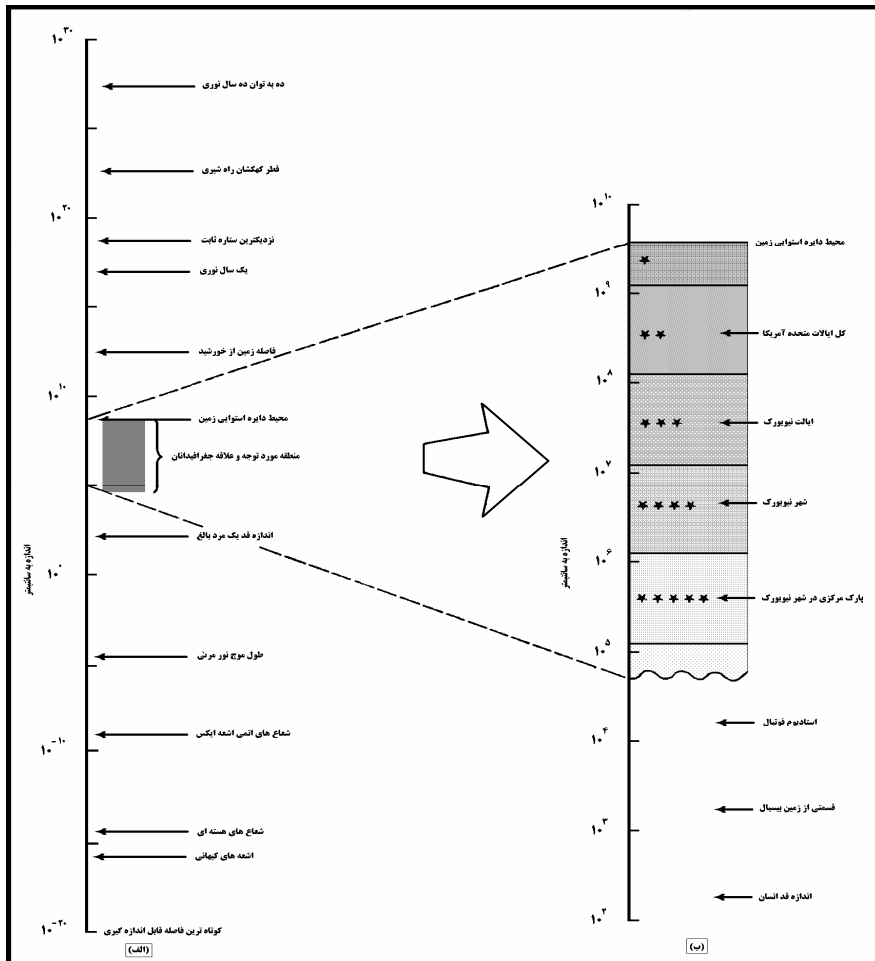
۱. جیمز، پرستن ایی (۱۳۷۴) تاریخ علم جغرافیا. ترجمه علی اصغر نظری، ص ۵۱.

۲. همان، ص ۴۳.

۳. عبدالرزاق جوهری، یسری (۱۳۷۴) تاریخ اکتشافات جغرافیایی. ترجمه متقی زاده و برادری، ص ۸۳.

4. Eratosthenes

شناساند.^۱ از آن تاریخ تاکنون، این تعریف هنوز با مختصری تغییر در تعاریف و تفسیرهای جغرافیایی بکار می رود.

شکل ۱-۳. اندازه و مرتبه محیط‌های جغرافیایی. (مأخذ؛ Haggett, 1979, P.19)

واژه جغرافیا، از دو واژه یونانی geo به معنی زمین، و graphein به معنی نوشتن ترکیب می شود. شاید بهترین تعریف رسمی شناخته شده از این رشته علمی، تعریف

۱. شکویی، حسین (۱۳۷۵) اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. ص ۱۵.

ریچارد هارتشورن^۱، جغرافیدان آمریکائی باشد که در کتاب خود به نام "نگرشی در ماهیت علم جغرافیا" به سال ۱۹۵۹ ارائه داد. او جغرافیا را توصیف و تفسیر صحیح و عقلانی جنبه‌ها یا مشخصات متغیر کره زمین می‌داند. منظور از مشخصات متغیر، تغییر پذیری فضایی است که بین مشخصه سطح کره زمین در یک مکان و مکانی دیگر رخ می‌نماید و توسط جغرافیدان معنی می‌شود^۲. این تغییر پذیری فضایی در تمام مقیاس‌ها، از سطح کل کره زمین و بین قاره‌ها تا سطوح محلی و بین یک محله شهر و محلات دیگر آن شهر قابل مشاهده است و در قالب مراتب بزرگی محیط‌های جغرافیایی قرار می‌گیرد. (شکل ۱-۳ را ببینید)

بر اساس شکل ۱-۳ جغرافیدانان سلسله مراتبی از محیط‌ها با اندازه‌های متغیر را بررسی می‌کنند. با این وجود، حتی این زنجیره وقتی محقق شعاعی از محیط‌ها را در نظر می‌گیرد که کل جهان را شامل می‌شوند، نسبتاً محدود است. شعاع دید جغرافیدانان و محیط‌های بزرگتر در شکل فوق (بوسیله مقیاس) در قسمت (الف) نشان داده شده است. قسمت بزرگ شده (محدوده مورد توجه و علاقه جغرافیدانان) یعنی قسمت (ب) این امکان را می‌دهد تا آن را به محدوده‌هایی تقسیم نمائیم که اندازه و مرتبه محیط‌های جغرافیایی را در چند سطح با مشخصات توصیف شده به شرح ذیل شامل شود؛

سطح اول، با یک ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید کل سطح کره زمین (محیط دایره استوایی) از چهل هزار کیلومتر تا دوازده هزار و پانصد کیلومتر را شامل می‌شود.

سطح دوم، با دو ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید از ۱۲۵۰۰ کیلومتر تا ۱۲۵۰ کیلومتر را در بر می‌گیرد. نمونه مثال در این دامنه کل ایالات متحده آمریکا (تقریباً یک قاره) است.

سطح سوم، با سه ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید از ۱۲۵۰ کیلومتر تا ۱۲۵ کیلومتر را شامل می‌شود. مثال نمونه در این دامنه ایالت نیویورک در آمریکا است.

سطح چهارم، با چهار ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید ۱۲۵ کیلومتر تا ۱۲/۵ کیلومتر را در بر می‌گیرد. مثال نمونه در این دامنه شهر نیویورک در ایالت نیویورک آمریکا است.

1. R. Hartshorn

2. Johnston, R. J.; Gregory, D.; Smith D. (1988) The dictionary of human geography. P. 175.

سطح پنجم، با پنج ستاره، عرصه‌هایی با دامنه دید ۱۲/۵ کیلومتر تا ۱/۲۵ کیلومتر را شامل می‌گردد. مثال نمونه در این عرصه پارک مرکزی در شهر نیویورک است.^۱ البته همانطور که در شکل ۱-۳ نشان داده شده است، مراتب ششم و بیشتر را می‌توان ادامه داد، لیکن این پنج طبقه، سطوح مطالعاتی در تحقیقات جغرافیدانان را پوشش می‌دهد. همچنین به این نکته نیز باید توجه داشت که تفاوت سطوح خطی نیست و تفاوت بین سطح دوم و سطح پنجم ۱۰ به توان سه است. بنابراین جغرافیا با انسان آغاز می‌شود و بدون فعالیت‌ها و رفتارهای انسانی در سطح کره زمین، علم جغرافیا نیز وجود نخواهد داشت. درهم‌تنیدگی پدیده‌های طبیعی و ساخته دست انسان که در مکان‌های مختلف پدیدار می‌شوند، هسته و علت وجودی علم جغرافیا است. در تعاریف مختلفی که از جغرافیا ارائه شده^۲ و با توجه به مقدمه‌ای که بیان شد، مفاهیم و عبارت‌های کلیدی زیر را می‌توان بازشناخت:

۱. علم بحث و بررسی سطح زمین و پدیده‌هایی که با آن رابطه علی دارند؛
۲. علم مورفولوژی چشم‌انداز؛
۳. علم مکان‌ها؛
۴. علم پراکندگی؛
۵. علم روابط متقابل انسان و طبیعت؛
۶. علم اکولوژی انسانی؛
۷. علم راهبرد انسان، فضا و منابع؛
۸. علم پراکندگی فضایی، قوانین و روابط فضایی؛
۹. علم روابط متقابل انسان، تکنیک، مدیریت و محیط؛
۱۰. علم پراکندگی، افتراق و بازساخت مکانی - فضایی پدیده‌ها در ارتباط با ساختار اجتماعی اقتصادی.

مفاهیم و تعاریف فوق هر یک رابطه نزدیکی با مکتب‌های فلسفی در جغرافیا یعنی جبرگرایی، امکان‌گرایی، احتمال‌گرایی، اثبات‌گرایی، اکولوژیکی، علم فضایی، ناحیه‌گرایی و رادیکالیسم دارند.^۳ به عبارتی دیگر، جغرافیا با توجه به قلمروهای وسیع

۱. هاگت، پیت (۱۳۷۳) جغرافیا ترکیبی نو. جلد اول، ترجمه شاپور گودرزی نژاد، ص ۱.

۲. شکویی، حسین (۱۳۷۵) اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا. صص ۱۹-۱۷ ۳. همان، ص ۲۰.

و گوناگون خود نمی‌تواند تنها به یک تعریف بسنده کند. فضاهاى جغرافیایی با حاکمیت شرایط جدید سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تغییر می‌کنند و هر جامعه با تأثیرپذیری از عوامل خاص خود فضاهاى جدید جغرافیایی می‌سازد. جغرافیدان به منزله متخصص محیط جغرافیایی، راه‌گشا، برنامه‌ریز، هدایت‌گر، مشاهده‌گر، آموزش دهنده و سرانجام زندگی بخش مکانها است.

۱-۳. تقسیمات جغرافیا

جغرافیای سیاره زمین را دو عامل طبیعی و انسانی شکل می‌دهند و هر محیط جغرافیایی دارای آثار انسانی و تأثیرات عوامل طبیعی است. همانطور که پیشتر بیان شد هر یک از این عوامل در بخشی از علوم بشری مطالعه می‌شود. ولی زمانی‌که رابطه علت و معلولی بین این دو عامل در شکل‌دهی مکان‌ها مطرح شود، جغرافیا به میدان می‌آید. بنابراین در مطالعه مکان‌ها علم جغرافیا به دو قطب جغرافیای طبیعی و جغرافیای انسانی تقسیم می‌شود.

جدول ۱-۱. شاخه‌ها و گرایش‌های جغرافیا

شاخه	گرایش	تعریف
طبیعی	ژئومرفولوژی	مطالعه اشکال زمین، پیدایش، تکوین و پراکندگی آنها
	اقلیم‌شناسی	طبقه‌بندی و پراکندگی انواع آب‌وهوا و نقش آن در عوامل محیط طبیعی
	جغرافیای زیستی	مطالعه پراکندگی حیوانی و گیاهی در سیاره زمین
	جغرافیای خاکها	بررسی عوامل و مراحل تشکیل انواع خاک و پراکندگی آنها
	هیدرولوژی	مطالعه اشکال مختلف آب موجود در محیط طبیعی و پراکندگی آن
انسانی	جغرافیای اقتصادی	جغرافیای مردمی که برای زندگی کوشش و تقلأ می‌کند
	جغرافیای سیاسی	مطالعات سیاسی با دیدگاه‌های فضایی بوسیله ایده‌ها و فنون جغرافیایی
	جغرافیای فرهنگی	تحلیل فرهنگ بشر و تاثیر آن بر محیط طبیعی و سازمان انسانی فضا
	جغرافیای اجتماعی	تحلیل پدیده‌های اجتماعی در فضا
	جغرافیای تاریخی	تحلیل موضوعات جغرافیایی در گذشته

مأخذ تعاریف: شکویی ۱۳۶۴؛ Johnston et al, 1988 ; Smal & Witherick 1988 ; Goudie et al,

جغرافیای طبیعی، عوامل طبیعی در ساخت مکان‌ها را با هم و در ارتباط با فعالیت‌های بشر بررسی می‌کند. **جغرافیای انسانی**، عوامل و فرهنگ جامعه انسانی را که چهره‌های متضاد در محیط‌های مشابه و متفاوت ایجاد می‌کنند، مطالعه و تحلیل می‌کند. هر یک از شاخه‌های فوق به تناسب ماهیت عاملی که مورد نظر دارند به گرایش‌های مختلفی تقسیم می‌شود. مهمترین گرایش‌های هر دو شاخه اصلی جغرافیا در جدول ۱-۱ آورده شده است.

طبق تقسیمات فوق، عوامل اصلی تقسیم‌بندی جغرافیا، طبیعت و انسان هستند. در تعریف و مفهوم جغرافیا همانطور که بیان شد، بر مکان تاکید می‌شود. براین اساس بویژه در شاخه انسانی جغرافیا، نوعی تقسیم بندی مطرح می‌شود که مبنای آن مکان سکونتگاه‌های بشری یعنی روستاها و شهرها است. این تقسیم بندی به ترتیب زیر بویژه در کشور ما در حال حاضر در اکثر گروه‌های آموزشی جغرافیا در دانشگاه‌ها وجود داشته و دو گرایش جغرافیای انسانی محسوب می‌شوند؛

۱. جغرافیای روستایی

۲. جغرافیای شهری

دو گرایش فوق در حقیقت با سه شیوه رایج زندگی یعنی ایلاتی- عشایری، روستایی و شهری در مکان ارتباط پیدا می‌کند. هر سکونتگاهی که بنابر تعریف نام روستا یا شهر می‌گیرد، در شکل و فرایند ایجاد در بستر محیط جغرافیایی ویژگی‌های طبیعی و خصوصیات اجتماعی خاصی را نمایش گر است که در دو گرایش جغرافیای روستایی و جغرافیای شهری مورد بررسی قرار می‌گیرند و هر نوع بشری که در این سکونتگاه‌ها زندگی می‌کند و در هر شاخه علمی که فعالیت می‌کند قبل از هر چیز باید مکان زندگی و تحصیل و فعالیت خود را بشناسد.

بر اساس تقسیم بندی فوق، امروزه تخصص‌هایی در جغرافیا ایجاد شده که نشان دهنده پویایی این رشته علمی متناسب با نیازها و مسایل مطرح در جامعه جهانی است. جدول ۲-۱ آخرین فهرست تهیه شده از این تخصص‌ها را در سال ۱۹۹۷ ارائه می‌دهد. در ساختار داخلی جغرافیا، (شکل‌های ۱-۲ و ۱-۴) یک نوع تقسیم‌بندی در جغرافیای سستی و بین سطح اول و سطح دوم از مراتب عظمت جغرافیای وجود دارد. در این تقسیم‌بندی، مطالعات بر مبنای مناطق طبیعی و نواحی فرهنگی نیز انجام می‌شود.

حدود و قلمروی جغرافیای شهری و جغرافیای روستایی ۱۱

جدول ۱-۲. مجموعه تخصص‌های موضوعی جغرافیا در سال ۱۹۹۷ (مأخذ: بهفروز ۱۳۷۸ صص ۳۴-۳۳).

انسانی	طبیعی و زیستی	فن‌آوری
جغرافیای کشاورزی	جغرافیای زیستی	نقشه‌کشی
بوم‌شناسی فرهنگی	اقلیم‌شناسی	روش‌های میدانی
جغرافیای فرهنگی	علم زمین	سیستمهای اطلاعات جغرافیایی
توسعه اقتصادی	پیکرشناسی زمین	تاریخ نقشه‌کشی/نقشه‌کشی تاریخی
جغرافیای اقتصادی	منابع دریایی	کتابخانه‌داری جغرافیایی
جغرافیای تعلیمی	محیط‌های کوهستانی	روشهای کمی
اداراک محیطی	اقیانوس‌شناسی	دورسنجی
شبکه نیرو و انرژی	جغرافیای طبیعی	فن‌آوری تدریس
علم محیطی	جغرافیای خاکها	
مطالعات محیطی (حفظ محیط)	منابع آب	
جنسیت و جغرافیا	نواحی خشک	
نظریه جغرافیایی		
تغییرات جهانی		
خطرهای تهدیدکننده بشریت		
جغرافیای تاریخی		
تاریخ جغرافیا		
کاربری اراضی و حفاظت		
نظریه مکانی		
جغرافیای بازاریابی		
جغرافیای پزشکی		
جغرافیای نظامی		
برنامه ریزی محیطی		
برنامه ریزی ناحیه‌ای		
برنامه ریزی شهری		
جغرافیای سیاسی		
جغرافیای جمعیت		
جغرافیای استراحت و فراغت		
جغرافیای ناحیه‌ای		
جغرافیای منابع		
جغرافیای روستایی		
جغرافیای اجتماعی		
حمل و نقل و ارتباطات		
جغرافیای شهری		
جغرافیای کاربردی		
مطالعات توسعه		
کل = ۳۵	کل = ۱۱	کل = ۸
درصد = ۸۱ / ۶۴	درصد = ۳۷ / ۲۰	درصد = ۸۱ / ۱۴